

КОДИКОЛОГІЯ ТА КОДИКОГРАФІЯ

УДК 655.534:09(477)''13/17''
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.195>

Олена Михайлівна Гальченко,
*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)*

ORCID 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua

Світлана Володимирівна Зінченко,
*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу рукописів і стародруків,
Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького
(Львів, Україна)*

ORCID 0000-0003-1014-0309

e-mail: zincenkosvitlana684@gmail.com

ТИПОЛОГІЯ КНИЖКОВИХ ЗАСТІБОК НА УКРАЇНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ XIV–XVIII СТОЛІТЬ

Мета роботи. Дослідити види застібок на українських оправах XIV–XVIII ст. та визначити найбільш типові для зазначеного періоду. **Методологія дослідження** передбачає використання статистичного, порівняльного та емпіричного методів, комплексне використання котрих дозволяє встановити час та місце поширення різних типів застібок як для окремої пам'ятки,

так і для цілісного зібрання. **Наукова новизна.** Проведено аналіз існуючих публікацій, присвячених вивченню середньовічних книжкових застібок. Здійснено спробу уніфікації термінології, що застосовується при їх описуванні. Вперше виконано детальне візуальне, техніко-конструктивне та іконографічне вивчення застібок XIV–XVIII ст., визначено найбільш

розповсюджені типи та хронологічні межі їх уживання. **Висновки.** Дослідження дозволило визначити основні конструктивні типи застібок, притаманні українським оправам періоду Середньовіччя та Ранньомодерної доби. Межі їх уживання чітко пов'язуються з конструктивними типами оправи, що поширювалися українськими землями в різні історичні періоди. Зокрема, вдалося виокремити типи застібок, характерні для українських оправ київського та галицького регіонів. Від середини XVI ст. поява книгодрукування на теренах України сприяла запровадженню готичного типу оправи. Разом з нею отримують поширення застібки на пробій, що стають домінуючими, але остаточно не витісняють шпенькові. Найдовше традиція використання оправ та застібок візантійського типу затрималася в Галичині – до кінця XVII ст. Це пов'язано як з домінуючими позиціями Православної Церкви в цьому ре-

гіоні, так і з відсутністю друкарень на території Перемишльської єпархії і відносно невеликою їх кількістю у Львівській. Пошук оптимальних засобів удосконалення застібок сприяв появі нових підтипів у межах уже існуючих. Їх виявлення потребує подальшого поглиблення досліджень. Це дозволить визначити типові ознаки, притаманні застібкам інших регіонів України, й уточнити хронологічні та регіональні межі їх появи та поширення. Дослідження висвітлило низку додаткових питань, пов'язаних з виробництвом та розповсюдженням певних типів і підтипів застібок, що відкриває нові напрями їх подальшого вивчення.

Ключові слова: типологія книжкових застібок, застібка на шпеньок, застібка на пробій, суцільнометалева застібка, шпеньок, пробій, пробій на шпильці, тричастинний плетений ремінь, прикріпа, корінь ременя.

Актуальність теми дослідження. Книжкові застібки – це невід'ємний елемент будь-якої давньої книги у формі кодексу. Їхня поява обумовлена запровадженням нового матеріалу для письма – пергамену. Застосування застібок запобігало деформації аркушів пергаменних кодексів при зміні температури та вологості навколишнього середовища, а також довільному розкриттю книг у процесі користування.

Застібки стали настільки невід'ємною частиною середньовічних оправ, що їх продовжували використовувати навіть у XV та XVI ст., коли папір остаточно витіснив пергамен з ужитку та зробив застібки практично не потрібними. Проте в деяких країнах Східної Європи застібки

при оформленні книг релігійного змісту застосовували й пізніше – як да-нину старим традиціям, зокрема для підкреслення сакрального значення книги та для потреб обрядовості. Якщо на початкових етапах становлення інтролігаторства необхідність застібок на оправах обумовлювалася функціональною потребою, то у XVIII–XIX ст. вони стають вже суто декоративним, оздоблювальним елементом розкішних оправ, перетворюючись на витвір ужиткового мистецтва. Саме в такій якості ставляться застібки на сучасні оправи подарункових видань.

Конструкція європейських середньовічних оправ не лишалася незмінною з плином часу, що також відбивалося на конструкції та формі застібок, притаманних кожному з конструктивних типів цих оправ, які побутували за часів Середньовіччя та Ранньомодерної доби. Кожному з історичних типів оправ властивий певний набір конструктивних ознак, що різнить їх між собою. Для кожного типу середньовічної оправи характерні свої тип та конструкція застібок. У той же час застібки одного типу, створені одночасно в різних країнах, можуть мати деякі відмінності у формі, розмірі, оздобленні та розташуванні їхніх складових частин, що вирізняють оправи певних країн та регіонів.

Саме вивчення цих спільних ознак та відмінностей не тільки дозволяє співвіднести окремі середньовічні оправи на кириличних пам'ятках з певним типом застібок, характерним для конкретних хронологічних періодів, але й визначити їхню географічну приналежність (регіон, країну, місто, інтролігаторську майстерню), а в деяких випадках навіть встановити майстра. Застібки можуть розповісти багато цікавого про історію побутування книги, а подеколи стати в нагоді при визначенні часу та місця створення не тільки книжкових оправ, а й власне рукописних книг та стародруків, які в них оформлені.

Аналіз досліджень і публікацій. Витоки вивчення застібок як складників середньовічної книжкової фурнітури припадають на останню третину XIX ст. Ці дослідження першими розпочали історики мистецтва з німецькомовних країн, а на початку XX ст. до них долучилися бібліотекарі та палітурники. Від 1980-х років студіювання книжкових оправ та їхньої фурнітури все більше стає прерогативою реставраторів книг та фахівців з історії інтролігаторства й палітурництва – переважно англійців та голландців. Як і їхні попередники, у своїх роботах вони

орієнтувалися на типологію книжкових застібок та фурнітури, що дозволяло використовувати їх для датування і локалізації книжкових оправ, які надходили на реставрацію [1]. І до сьогодні більшість видань, присвячених книжковим застібкам, виходять англійською, голландською та німецькою мовами. Переважна більшість із них репрезентована у зведеній бібліографії, представленій на сайті Американського Інституту Консервації [2]. Вона систематизована за окремими тематичними рубриками (загальні роботи, бази даних та цифрові колекції, питання класифікації та термінологія, за територією та часом побутування, за особливостями чи типом тощо). Окремі із зазначених джерел анотовані (наводяться коротка характеристика вказаної інформації та сторінки її розміщення). Серед них найбільш цікавими для вітчизняних дослідників будуть праці, присвячені термінології [3]¹, типології, видам та конструктивним особливостям середньовічних книжкових застібок [4–7]. Саме ці питання й досі є актуальними як для західноєвропейських, так і для українських дослідників книжкових оправ. У згаданій бібліографії зовсім не представлені праці російською та українською мовами. Їх небагато, всі вони стосуються реставрації середньовічних оправ і з різним ступенем деталізації торкаються питань конструкції та реставрації книжкових застібок на них [8–10].

У зведеній бібліографії не зазначені роботи, присвячені застібкам оправ кириличних рукописних книг та стародруків, створених на теренах Східної Європи. Їхнє вивчення почалося відносно недавно, чим і пояснюється незначна кількість публікацій з цієї тематики. Основними дослідниками застібок як у Західній, так і у Східній Європі є реставратори [8, с. 68–69; 9–12], кодикологи [13, с. 180–183; 14], мистецтвознавці та етнологи [15–17]. Основну увагу при вивченні застібок російські дослідни-

---

¹ Праця Адлера [3] на сьогодні є найбільш повною та цікавою в термінологічному аспекті. Автором здійснено спробу стандартизувати термінологію з описування книжкових застібок і фурнітури. Наводяться всі види застібок, що зустрічаються на книжкових оправах німецького, італійського та голландського походження від VIII до XX ст. **Всі наведені терміни супроводжуються ілюстраціями**, які фахово та вичерпно пояснюють, про що саме йдеться. Щоб уникнути плутанини, авторські терміни протиставляються та порівнюються з тими, що використовуються у традиційній літературі, а також з їхніми еквівалентами голландською, англійською, французькою та італійською мовами.

ки звертали на їхні форму та характер оздоблення, що притаманні оправам книжок, які побутували на півночі Росії [14–16] та в середовищі старообрядців [15, 16]. Суто технічним питанням технології виробництва та оздоблення книжкових застібок присвячені дослідження С. А. Кудрявцева, результати яких були виголошені на наукових конференціях у 2017–2019 рр.²

Студії українських фахівців обмежуються лише статтею Ю. С. Стемпіцької, що є публікацією виступу дослідниці на Міжнародній науково-практичній конференції «Ерделівські читання» (Ужгород, 13–14 травня 2014 р.). В ній авторка оприлюднила результати своїх досліджень книжкової збірки Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника та запропонувала таблицю для детального описування застібок, яка дозволила оптимізувати роботу з їх вивченням та виявити нові види застібок, нетипових для українських кириличних пам'яток [17].

Мета дослідження. Встановити, які типи застібок були характерними для книжкових оправ XIV–XVIII ст., створених на теренах України, та були найбільш уживаними на оправах кириличних пам'яток. Дослідити їхні конструкцію, складові частини, характер кріплення й оздоблення та виявити спільне і відмінне із західноєвропейськими зразками зазначеного періоду. Провести аналіз застібок, виявлених на українських оправах, та визначити, які типи західноєвропейських застібок стали найбільш уживаними на теренах України, виявити ступінь їх розповсюдження та окреслити ознаки, що відрізняють їх від застібок на оправах білоруського та російського походження.

Джерелом дослідження стали середньовічні оправи кириличних манускриптів та стародруків зазначеного періоду з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника (далі – ЛННБ), Національного музею у м. Львові ім. митрополита Андрея Шептицького (далі – НМЛ), а також фото окремих книжкових оправ, що зустрічаються в каталогах та монографіях, присвячених вивченню кириличних писемних пам'яток.

² Тези тільки одного із трьох виступів доступні для ознайомлення в Інтернеті [12].

Виклад основного матеріалу. Книжкова застібка – це пристосування для скріплення країв кришок книжкової оправи, яке складається з двох частин, розташованих на верхній та нижній кришках. У закритому стані застібки щільно стискають аркуші книжкового блока між собою, фіксуючи їх у незмінному положенні, що запобігає деформації аркушів блока при перепадах температур та коливаннях вологості середовища [13, 180]. Застібки на кириличних оправах були невід’ємним атрибутом до середини XVIII ст., коли картон остаточно витіснив дерево при виготовленні кришок оправ. Застосування картону призвело до відмови від вживання застібок при оправленні книг³, але не припинило їх використання остаточно. Навіть у XIX ст. застібки, як данину давній традиції, продовжували ставити на оправи з дерев’яними кришками (переважно на Євангеліях). Старообрядці і в XX ст. оправляли свої церковні книги за традиціями XVII ст. і ставили на них застібки [15, 16].

Більшість середньовічних кириличних книг, що мають оправи із застібками, дійшли до сьогодення або зовсім без них (від них лишилися тільки сліди), або вони збереглися фрагментарно (зазвичай від них лишаються шпеньки, пробої, прикріпи та фрагменти ременів). Більшість застібок, збережених на книгах XIV–XVII ст., поновлювались у XVIII – на початку XX ст. при реставрації книжкових пам’яток. Маючи певні спільні риси із західноєвропейськими аналогами, застібки на оправах кириличних пам’яток мають певні відмінності у формі та часі вживання, що вирізняє їх з-поміж інших середньовічних оправ і дозволяє виділити в окрему групу.

Як уже зазначалося, застібки від самого початку були невід’ємною частиною середньовічних оправ, але перші згадки про них на теренах Східної Європи зустрічаються в писемних джерелах тільки від XVI–XVII ст. Це переважно описи церковного майна, на деякі з них посилаються у своїх працях П. К. Симоні [18], П. П. Курінний [19], В. В. Калугін [20–23]. Вони засвідчують, що крім терміна «застібка» у вжитку були й інші назви, близькі за значенням.

---

³ Так, в українських книгосховищах наявні поодинокі випадки, які не отримали значного поширення, коли складові частини застібок (пробої та ремені накидних частин) кріпилися до картонних кришок за допомогою заклепок.

Зокрема, в українських джерелах зустрічається щонайменше ще п'ять назв: клязурки (від лат. *clausēre* – замикати або італ. *klouso* – замок), клябзурки (від лат. *clabsura* – обмежувати, огороджувати), запо-на, фермуар (від. фр. *fermoir* – застібка), аграф (від. старофр. *agrafe* – зажим, скріпка, гачок, застібка), на що звернув увагу П. П. Курінний, досліджуючи книжкові оправи Києво-Печерської Лаври (далі – КПЛ) [19, с. 36]. З огляду на відсутність на сьогодні уніфікованої термінології з історії інтролігаторства, при вивченні книжкових застібок використовувалися терміни, наведені в монографії О. М. Гальченко [13, с. 180–184].

Традиційно застібки на оправах східнослов'янських кириличних книг розміщувалися вздовж бічного обрізу (найчастіше їх було дві). Залежно від розміру книги їхня кількість коливалася від однієї (маленький формат) до п'яти (на книгах великих розмірів). При великих розмірах книги застібки могли розташовуватися й на коротких обрізах, а по бічному обрізу їхня кількість могла сягати трьох [див.: ІР НБУВ, ф. 306, № 307].

Незалежно від типу застібки, вона складається з двох частин – фіксу-ючого елемента (шпеньок або пробій), що розміщувався на верхній кришці, та накидної частини, яка складалася з ремня, один кінець ко-трого (корінь застібки)⁴ кріпився до нижньої кришки, а інший закінчу-вався кільцем або металевим наконечником у вигляді пластини з гачком чи кільцем (очком), що накидається на фіксуючий елемент (Рис. 1). Іноді реміні замінювалися суцільнометалевими пластинами на вертлюзі (Рис. 2 в). Подібна практика є характерною для оправ, виготовлених на замовлення, і зазвичай подібні застібки зустрічаються тільки на оклад-них оправах.

Матеріалом для виготовлення металевих складових застібок, неза-лежно від їх типу, слугували мідь та її сплави⁵. Упродовж Середньовіччя

⁴ Корінь ремня – кінець ремня застібки, завдяки якому він кріпився (приби-вався) до нижньої кришки оправи. Його довжина зазвичай не перевищува-ла 25–30 мм.

⁵ З огляду на те, що об'єктом нашого дослідження не є дорогоцінні оклад-ні оправи, ми не будемо зупинятися на матеріалах, що правили за основу для них. Застібки цих оправ можуть стати темою окремого дослідження, адже їхні форма, спосіб виготовлення та оздоблення могли кардинально

та епохи Відродження латунь (мосяж) була найпоширенішим металом для виготовлення застібок. Зрідка, але зустрічаються, за спостереженням С. О. Кудрявцева [12, с. 22], також бронза, мідь, томпак і напівтомпак⁶. При кустарному виготовленні або при поновленні втрачених частин застібок могли застосовувати залізо, бляху, цинк тощо. Зазвичай застібки із цих матеріалів містяться на оправках, що поновлювалися у XVIII–XIX ст.

Різними були й техніки виготовлення застібок: кування, лиття, випилювання (вирізання) з пласкої пластини, штампування. При цьому їх поверхня могла лишатися гладкою, без прикрас, або додатково оздоблюватися в різних техніках – тиснення, гравірування (гравіювання), карбування, прорізування, продряпування (ритування) тощо. Застібки могли виготовлятися як кустарним способом (у монастирях), так і на замовлення в ремісників, що займалися обробкою металів. На сьогодні важко сказати, які ремісничі професії були дотичними до виробництва застібок та металеві фурнітури для книжкових оправ, на яких умовах вироблялася та де продавалася ця продукція. Це питання майбутніх досліджень.

Також слід зазначити, що металеві складові застібок виконувалися тільки в одній техніці, наприклад, лиття або вирізування. Одночасне застосування на оправі застібок, виконаних з різних матеріалів (наприклад, мосяж – залізо) або в різних техніках (лиття – вирізування), є безпосередньою вказівкою на їхнє пізніше поновлення. Виняток із цього правила становить лише кріпильна пластина, за допомогою якої металевий наконечник ременя (пластина з гачком або кільцем) кріпився до ременя застібки і яка зазвичай у вжиткових оправках робилася із заліза (Рис. 3, № 4).

відрізнятися від основної маси застібок, що використовувалися для повсякденного вжитку.

⁶ Томпак (фр. *tombac*, від малайск. *tambaga* – мідь), або бакунт (народна назва), – різновид латуні зі вмістом міді 88–97 % і цинку – до 10 %. Має високу пластичність, антикорозійні й антифрикційні властивості, легко обробляється тиском у гарячому та холодному стані. Добре покривається емаллю чи позолотою. Зовні має золотистий колір, і візуально його не завжди можна відрізнити від золота. Був відомий ще південноамериканським доколумбовим цивілізаціям, зокрема перуанській цивілізації Моче. До європейського вжитку введений лондонським годинникарем Крістофером Пінчбеккером на початку XVIII ст. Напівтомпак – так називають сплави міді зі вмістом цинку 10–20 %.

Шкіряні ремені, якими накидні частини застібок кріпилися до нижньої кришки, були двох видів: тричастинні плетені та пласкі. Перші характерні тільки для одного типу – класичних візантійських застібок. На їхній конструкції ми зупинимося нижче, при аналізі цього типу застібок. Для всіх інших виявлених типів застібок притаманні пласкі ремені, які зазвичай вироблялися із шкіри того ж виду, ґатунку та кольору, що й покриття оправи. Вживання шкіри іншого кольору та виду є прямою вказівкою на поновлення або повну заміну застібок. Їхня ширина залежала від розміру книги, на яку вони ставилися, і могла коливатися від 15 до 30 мм, а товщина – незалежно від конструкції ременя – не перевищувала 2–2,5 мм. Довжина відповідала товщині оправи (товщина поволочених кришок + товщина книжкового блока) + 25–30 мм (корінь ременя). Для з'єднання між собою країв та шарів ременя на українських оправах застосовували тільки клей і ніколи – з'єднання нитками, що доволі часто зустрічається на західноєвропейських оправах каролінгської [5, Fig. 7.30, g, h, l, Fig. 7.31, a, c] та романської [5, p. 167, Fig. 8.23] конструкцій. Власне конструкції (способи складання заготовки) ременя застібки на оправах кириличних книг розрізняються між собою товщиною застосованої шкіри, послідовністю формування (складання) заготовки майбутнього ременя та наявністю зміцнюючої прокладки у ньому [13, с. 182, рис. 80]. На рис. 4 наведені схеми та описання конструкцій чотирьох типів ременів та їхніх варіантів, які найчастіше зустрічаються на українських середньовічних оправах.

За способом кріплення ременів до кришок розрізняють: накладний ремінь – накладався зовні на покриття кришки та прибивався до неї (Рис. 5 а), та врізний ремінь – для нього в дошці обов'язково робилося спеціальне гніздо прямокутної форми, в якому розміщувався корінь ременя (Рис. 5 б). Гніздо було на кілька міліметрів більшим від ширини ременя, глибина відповідала його товщині, а довжина дорівнювала кореню ременя. Щоб ремінь не виступав за кришку в закритому стані, на торці кришки робилося заглиблення, глибина якого відповідала його товщині, а ширина на кілька міліметрів перевищувала його ширину [13, рис. 77]. Після поволочування кришки шкірою в місці розташування гнізда робився повздовжній щілинний розріз (дещо більший за ширину

ременя). Через нього корінь ремня заводився під покриття та розміщувався у гнізді, а потім зверху прибивався до нижньої кришки маленькими цвяхами з округлими чи плоскими голівками або фіксувався заклепками. Їх кількість могла коливатися від одного до чотирьох (*Рис. 5, № 2, 5, 6*). Для більш міцного кріплення до кришки корінь ремня міг додатково фіксуватися зверху прикріпою – пластиною прямокутної, ромбічної або фігурної форми. Її підкладали під цвяхи для запобігання проривання ними покриття у процесі користування книгою (*Рис. 5, № 1, 3, 4*). Найчастіше застосовувалися прикріпи видовженої прямокутної форми з прямими або зрізаними кутами [див.: ІР НБУВ, ф. І, № 5407], що прибивалися двома цвяхами. Прикріпи квадратної або ромбічної форми з одним цвяхом найчастіше застосовувалися для ременів, ширина яких не перевищувала 20 мм [див.: ВСРВ НБУВ, Кир. 19 п, Кир. 30, Кир. 667 п, Кир. 1117 п, Кир. 118 п]. Фігурні прикріпи трапляються на оправах, застібки яких поновлювались у XVIII та XIX ст.

Досить часто на шкіряних оправах XVII–XVIII ст., виготовлених у палітурній майстерні КПЛ, для закріплення ременів вживалися декоративні цвяхи, литі голівки яких виконані у формі розкритої квітки з вузькими листочками між пелюстками [див.: ВСРВ НБУВ, Кир. 239 п, 623 п, 508 п]. Кількість пелюсток у квітці могла коливатися від чотирьох до семи (*Рис. 5, № 8*). Подібний цвях міг бути як самостійним засобом кріплення ремня, так і таким, що додатково вбивається по центру між залізними цвяхами з плоскими голівками, якими кріпилися ремені. Якщо кришки оправи оздоблювалися тисненням, то зазвичай ремені застібки також оздоблювалися вздовж його країв з лицьового (зовнішнього) боку. Оздоблення виконувалося сліпим тисненням, тисненням золотом або одночасним поєднанням обох цих видів. Для тиснення застосовували дорожки різної товщини, вузькі накатки з геометричним та дрібним квітчастим орнаментом, поверхнички. На оправах, виготовлених на замовлення, що мали рясне тиснення на кришках оправи, додаткові орнаментальні лінії могли йти посередині ремня або повністю покривати його поверхню.

У словнику Адлера наведені всі типи застібок за способом змикання фіксуючих частин, які зустрічаються на книжкових оправах різного при-

значання [3]. Для оправ кириличних книг характерними є два основних типи – застібка на шпеньок та застібка на пробій. Основою для такої систематизації став спосіб змикання (скріплення, з'єднання) між собою складових частин застібки – фіксуючого елемента (шпеньок або пробій) та накидної частини. Те, що застібки обох типів співіснували на одних і тих само теренах України, засвідчують й археологічні розкопки⁷. Зупинимось дещо детальніше на кожному із зазначених типів.

Застібка на шпеньок

(шпенькова застібка, накидна застібка, застібка «в петлю»)

(Рис. 2)

На українських землях зустрічалися три основних підтипи застібок на шпеньок: класична візантійська, застібка на накладний шпеньок та застібка на вертлюзі. Саме однотипний спосіб змикання між собою складових частин застібки став основою для об'єднання їх в одну групу, хоча зовні вони мають відмінності як за формою, так і за способом кріплення до кришок.

Візантійська застібка (Рис. 2 а) є характерною для оправ рукописних кириличних кодексів на пергамені або папері періоду пізнього Середньовіччя (X–XV ст.)⁸ [9, с. 49] і початку Ранньомодерної доби (XVI–XVII ст.), створених на теренах Київської митрополії [11], основою для яких слугувала візантійська техніка оправлення, що прийшла на східнослов'янські землі разом з кириличною писемністю.

⁷ Окремі елементи застібок різної конфігурації (шпеньки, пробої, кільця, гачки) часто знаходять під час археологічних розкопок як у Західній Європі, так і в Україні. Останні з подібних знахідок були зроблені у 2018–2019 рр. на території церкви Спаса на Берестові в Києві; зараз вони зберігаються в колекції археологічних знахідок Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника [24]. Наведені фото засвідчують, що за формою вони не відрізняються від застібок, поширених у Західній Європі за часів Середньовіччя.

⁸ Найдавніші українські первинні оправы, що дійшли до сьогодення, датуються XIV ст. і походять із Західної України. Про те, що книжкова справа мала значне поширення на українських землях ще за часів Київської Русі, свідчать елементи книжкових застібок XI–XIII ст. (шпеньки, петлі), виготовлені зі срібла та бронзи, які регулярно знаходять під час археологічних розкопок на території Києво-Софійського собору. Останні з подібних знахідок були виявлені у 2021 р. [27].

Традиційна система цієї застібки – кільце на тричастинному плетеному реміні, що накидалося на шпеньок, вмонтований (вбитий) у торець верхньої кришки. Металевий литий або кований шпеньок за формою нагадує кинджал або двосічний ніж. З металу відливалось й кільце, що накидалося на шпеньок. Фактично це було не зовсім кільце, а кільце з полицею-кріпленням внизу для протягування ремня, тобто так зване «кільце-стремено» (англ. Stirrup ring) (Рис. 6). Подібні кільця від застібок досить часто зустрічаються під час археологічних розкопок [9, рис. 22; 27] і широко представлені в експозиціях музеїв України, Литви та Росії. Ремінь застібки протягувався через кільце, розрізався з обох країв на три вузькі смужки однакової ширини. На кожній смужці робили перфорацію – повздовжні надрізи в кілька міліметрів через певні інтервали. Потім кожна пара смужок з'єднувалася між собою шляхом протягування кінця верхньої смужки через надріз нижньої (парної до неї). Після протягування відбувалася зміна розташування смужок – нижня опинялася зверху, а верхня під нею. Процес протягування повторювався. Внаслідок такого послідовного протягування смужок вони з'єднувалися між собою та утворювалася плетінка, що зовні нагадує «косичку». Після з'єднання між собою всіх смужок ремня утворювався тричастинний ремінь, що складався з трьох плетених «косичок», кінці яких через наскрізні отвори протягувалися на зворот нижньої кришки, де й закріплювалися. Отвори для тричастинного ремня могли розташовуватися на одній відстані вздовж бічного обрізу або мали вид рівнобедреного трикутника. В останньому випадку довжина центральної «косички» була на 10 мм більшою за бічні (Рис. 1, № 7).

Застібки на первинних оправах кодексів XIV–XVII ст. зі Львівської та Перемишльської єпархій завжди розміщувалися по бічному обрізу, зазвичай їх є дві, зрідка – одна [див.: НМЛ, Ркк-190, Ркк-327, Ркк-469, Ркк-773]. Хоча на давніх оправах X–XIII ст., що не дійшли до сьогодення, їх могло бути й чотири: дві по бічному обрізу і по одній на верхньому та нижньому, про що свідчать зображення кодексів у руках святих на давніх іконах українського походження.

Головним недоліком конструкції візантійської застібки було те, що тричастинні плетені реміні не могли запобігти «розбуханню» пергамен-

ного блока. Ремені розтягувалися, перетиралися, обривалися та зникали разом з накидними кільцями, а на зворотах нижніх кришок лишалися кінці «косичок»-ременів, які доволі міцно закріплювались у відповідних отворах. При цьому досить часто на торці верхньої кришки зберігалися по два металевих шпеньки або отвори від них.

При поновленні застібок тричастинний ремінь замінювали на одночастинний – смужку шкіри, яку протягували через металеве кільце, складали вдвоє, склеювали та прибивали безпосередньо поверх покриття. При повній втраті накидної частини (петлі з ременем) могли прибити шкіряний ремінь (тип 1) із прорізом на кінці, що накидався на шпеньок від первинної застібки, або застібки замінювалися на застібки на пласткому ремені західноєвропейської конструкції.

У процесі вивчення оправ львівсько-перемиського регіону виявилось, що 11 з них мають первинні оправи від XVI ст., де для застібок замість тричастинного плетеного ременя використано одночастинний. Він буває двох різновидів: перший, плаский, ремінь закінчувався прорізом у шкірі, що безпосередньо накидається на шпеньок [див.: НМЛ, Ркк-268], а другий закінчується металевим кільцем чи наконечником у вигляді металевої пластини з отвором посередині [див.: ЛНБ, ф. 2, оп. 1, НД-21; ф. 3, МВ-15, МВ-778; ф. 77, оп. 1, АСП-20; НМЛ, Ркк-454, Ркк-511, Ркк-512, Ркк-527, Ркк-588]. Автори не мали змоги їх детально дослідити, але вже зараз можна стверджувати, що вони, очевидно, мають європейське походження. Ремені подібної конструкції вперше зустрічаються на оправах каролінгсько-оттонівської доби (VIII–XII ст.). Подальше їх вивчення дозволить встановити географічну приналежність застібок з ременями подібного типу.

Застібка на накладний шпеньок (Рис. 3 б). Шпеньок даного підтипу являє собою фігурну накладну пластину з литим геометрично-квітчастим орнаментом або зображенням, що закінчується невеликим виступом. На нього накидається плаский ремінь, що закінчується наконечником у вигляді литої фігурної пластини з кільцем. Її зовнішній вигляд може багато в чому співпадати з оздобленням накладного шпенька (Рис. 7). Найбільш ранні зразки даного підтипу датуються XVII ст.

Металеві складові застібок на накладний шпеньок виконувалися переважно в техніці лиття. Вони завжди мають різнорівневий високий рельєф, що досить часто поєднувався з наскрізними отворами (*Рис. 7 а, б*). Шпеньки застібки закріплювалися на лицьовому боці верхньої кришки двома маленькими цвяхами, які губляться на тлі поверхні рельєфу. Якщо довжина цвяхів виходила за межі товщини кришки, на звороті їх зрізали врівень з її поверхнею. Досить часто при поновленні втрачених цвяхів застосовували залізні, які неохайно кріпилися до поверхні шпенька, спотворюючи його композицію. Фіксація наконечників до ремня відбувалася за допомогою кріпильної пластини (*Рис. 3, № 4*). Якщо на оправах готичної конструкції наконечники ремнів застібок кріпилися заклепками, то в нашому випадку застосовувалися литники⁹ та цвяхи, а заклепування могло поєднуватися з паянням. Приєднання наконечника застібки до ремня методами паяння та заклепування відбувалося за допомогою кріпильної пластини завтовшки 1 мм та завширшки 8–10 мм. З одного краю вона закінчувалася кільцем, розмір якого співпадав з розміром кільця наконечника, а з іншого робився отвір для литника. За допомогою паяння кільця пластин з'єднувалися між собою. В утворений між ними проміжок вставлявся ремінь, що закріплювався за допомогою литника, кінець якого пропускався через ремінь та отвір на кріпильній пластині й розклепувався (*Рис. 3 а*). Подібна практика є характерною для оправ КПЛ. Саме на оправах цієї майстерні виявлено подібний спосіб кріплення [див.: ВСРВ НБУВ, Кир. 239 п, Кир. 508 п, Кир. 586 п, КПЛ 1.5/54].

В інших випадках, коли розмір наконечника з кільцем був невеликим, для його фіксації на ремені застосовували спосіб кріплення, ідентичний кріпленню наконечників з гачками (*Рис. 3 б*). У цьому випадку фіксуєча пластина у вигляді довгастого прямокутника одним кінцем кріпилася до наконечника за допомогою заклепаного литника, а інший кінець фіксувався цвяхом. Через наскрізний отвір цвях проходив через наконечник, ремінь та фіксуєчу пластину, де й загинався (*Рис. 3 в*).

Оздоблення литих шпеньків та наконечників найчастіше мали три основні сюжети, ідентичні на обох частинах застібки: голівка янго-

⁹ Литник (літник, ливник) – частина металу (з'єднувальні штирі), що залишається на відлитій речі в місці вливання металу у форму [25].

ла зі складеними крилами (Рис. 7 а), чотирипелюсткова квітка з геометричними відростками (Рис. 7 б) та гілка з квітами (стилізоване «дерево життя») (Рис. 7 в). Іноді трапляються литі постаті святих [див.: НМЛ, Ст. VI.637], що характерні для застібок окладних оправ.

Сюжет «погруддя янгола з крилами» є найбільш поширеним серед накладних литих шпенькових застібок на українських оправах XVII–XIX ст. та на російських оправах XVIII–XIX ст. П. П. Курінний пов'язує його появу з палітурною майстернею КПЛ [19, с. 36]. Саме з українських земель цей сюжет та тип застібки розповсюджуються Російською імперією, де отримує значне поширення у XVIII–XIX ст. при оправленні саме богослужбових видань¹⁰. Окремі частини цих застібок часто зустрічаються на форумах та сайтах, що торгують археологічними знахідками, де їх найчастіше називають «голова горгони», «медуза горгона»¹¹ або маскаронами. Ці назви є не зовсім правильними, бо подібні застібки зустрічаються на церковних літургічних книгах, а сюжети на них завжди чітко регламентовані. Поява таких невідповідностей у назвах пов'язана з тим, що при відливанні згадані елементи застібок мали високий рельєф у центральній частині (в місці розташування обличчя), який у процесі використання міг стиратися або збиватися, що приводило до деформації зображення. Ймовірно, що деформовані таким чином частини застібки служили зразками для створення нових виливків, завдяки чому на деяких застібках цього типу замість лику в центрі можна бачити ущільнення із шістьма стилізованими крилами. На рис. 7 а наводяться найбільш уживані варіанти сюжету «голівка янгола», що зустрічаються на оправах XVII–XVIII ст. як рукописів, так і стародруків київського та чернігівського походження.

Застібка на вертлюзі (Рис. 2 в; Рис. 8). Так в українських джерелах називають суцільнометалеві застібки, накидна частина яких з'єднувалася з прикіпою вертлюгом¹². Ми виділяємо її в підвид накидних

¹⁰ 9 зразків подібних литих шпенькових застібок, що датуються XIX–XX ст., є в колекції І. А. Гальбека (Державний Ермітаж, Росія).

¹¹ Наприклад, див.: Центральный форум нумизматов СССР (<https://coins.su/forum/topic/30737-meduza-gorgona/>)

¹² Вертлюг – це деталь, що з'єднує дві частини механізму і дає можливість одній з них обертатися навколо своєї осі [26, с. 333]. Як синоніми терміна вживаються «шарнірне з'єднання» та «рояльна петля».

застібок через особливості кріплення фіксуючої та накидної частин застібки, що кріпилися до краю кришки за допомогою скоби (Рис. 8). Вона являла собою металеву смужку прямокутної або фігурної форми, якій надавалася конфігурація краю кришки. До частини скоби, що прилягає до торця кришки, припаювалися шпеньок (верхня кришка) або вушка для кріплення накидної пластини за допомогою шарнірного кріплення (нижня кришка). Для кріплення скоб до кришок застосовувалися цвяхи або гвинти. Така конструкція дозволяла жорстко фіксувати складові частини застібки, запобігаючи їх пошкодженню та відриванню у процесі використання книг. Застібки подібного типу характерні для окладних оправ, зрідка – для вжиткових з набірним металевим окуттям. Техніка їх виконання могла бути різною.

Застібка на пробій (застібка на гачок)

(Рис. 2; Рис. 9)

Вони з'являються в Західній Європі близько 1400 р. [5, с. 264] і в подальшому стають домінуючим типом застібок. Зокрема, застібки на пробій є невід'ємною частиною оправ готичного типу, що побутували упродовж XIV–XVII ст. Їх вживання нерозривно пов'язане з винаходом книгодрукування і значним збільшенням обсягів книг, які потребували оправлення, що сприяло запровадженню нового, більш економічного, типу готичних оправ. У Східній Європі оправи цього типу на пам'ятках кириличного письма починають використовувати дещо пізніше, приблизно в середині – другій половині XVI ст. У російськомовних джерелах цей тип застібок ще називають «застібка в замок», а в україномовних – запончасті клябзурки [19, с. 36].

За формою фіксації пробією до верхньої кришки можна виділити два підтипи: застібка на накладний пробій (Рис. 10 а, б) та застібка на врізний пробій (Рис. 10 в). У першому випадку пробій накладається безпосередньо на покриття верхньої кришки і закріплюється двома (зрідка трьома або чотирма) маленькими цвяшками, у другому – поверхня покриття надрізається в місці кріплення, під неї заводиться пробій майже до самого кінця (вільним лишається тільки робоча частина – отвір для фіксації гачка), а потім зовні закріплюється найчастіше одним, зрідка

двома цвяхами (Рис. 10). Цвяхи найчастіше мали пласку або округлу голівку, діаметр якої рідко коли перевищував 2 мм. Кінець цвяха після вбивання в дошку верхньої кришки зазвичай обрізався врівень з її поверхнею. У XIX ст. відомо кілька випадків, коли замість цвяхів застосовували гвинти. При цьому пробой можуть відрізнятися між собою не тільки конструкцією робочої частини, а й розмірами, формою та закінченням протилежного краю.

За робочою частиною Шірмаї визначає п'ять варіантів пробойів [5, Fig. 9.47 a-e], деякі з яких мали певні пріоритети стосовно застосування в конкретних країнах. З них тільки перші два є найбільш поширеними на кириличних книгах: пробій із зігнутим прорізом – пластина з повздовжнім отвором для гачка, зігнутого під кутом 90° до поверхні кришки [5, Fig. 9.47 a], та складений пробій – пластина з двома виступаючими вушками, які утримують вісь або шпильку [5, Fig. 9.47 b] (Рис. 10 а, б). Зараз важко сказати, який з варіантів мав поширення в конкретних регіонах українських земель, бо така статистика ніколи не велася. Але у процесі дослідження стало очевидним, що різні пробойи були більш поширеними за накладні і застосовувалися як для релігійних книг, так і для світських.

Гачки до ременів накидних частин застібок кріпилися також за допомогою кріпильних пластин, які фіксувалися заклепками або цвяхами. Найчастіше вони мали вигляд видовженого прямокутника або ромба (Рис. 3 б, в). Накладні пробойи та гачки могли лишатися гладкими (без будь-якого оздоблення) або оздоблювалися. Найчастіше застосовували гравіювання або риткування (продряпування). Орнамент у вигляді очка (одного або двох кіл із крапкою посередині) був найбільш уживаним при оздобленні цього типу застібок. Він міг також поєднуватися лінійним та зигзагоподібним орнаментами.

Аналіз застібок на середньовічних українських оправах XIV–XVIII ст. дозволяє виділити два основних типи – застібку на шпеньок та застібку на пробій, що є характерними для оправ певного конструктивного типу, які побутували в різні хронологічні періоди на українських землях (див. Табл.).

Підтип застібки	Період використання	Вид оправи	Примітки
<i>Застібка на шпеньок</i>			
Класична візантійська застібка на тричастинному плетеному ремені	X–XIII ст.	Давньоруські оправи	Збереглися лише на оправах новгородського походження
	XIV–XVII ст.	Українські оправи	Характерні для територій Львівської та Перемишльської єпархій Київської митрополії (з XVI ст. поряд із тричастинним ремнем на застібках починає вживатися також плаский ремінь)
Застібка на накладний шпеньок на пласкому ремені	XVII–XIX ст.	Українські оправи	Характерні для оправ палітурної майстерні КПЛ. Зустрічаються переважно на Київщині та Чернігівщині. Вживання в інших регіонах України потребує додаткового уточнення
	XVIII–XX ст.	Російські оправи	Зустрічаються переважно на літургійних книгах
Застібка на вертлюзі	XIV–XVIII ст.	Окладні оправи	Характерні для ошатних оправ на престольних Євангелій (Україна, Росія)
<i>Застібка на пробій</i>			
Застібка на врізний пробій	Середині XVI – XIX ст.	Українські оправи	Зустрічаються в усіх регіонах України. Потребує подальшого уточнення, пробою якого типу, конструкції та форми мали поширення в конкретних регіонах України
Застібка на накладний пробій			

Наукова новизна. Проведено аналіз існуючих на сьогодні іноземних та вітчизняних публікацій, присвячених як вивченню європейських застібок взагалі, так і на українських оправах кирилических пам'яток XIV–XVIII ст. зокрема. Здійснено спробу уніфікації термінів, що використовуються при їх описуванні. Уперше виконано детальне візуальне, техніко-конструктивне та іконографічне вивчення конструкції та форм

складових частин застібок на українських оправах. Визначено зовнішні ознаки, притаманні застібкам національних оправ, та проведено їх порівняльний аналіз з подібними типами, що побутували за часів Середньовіччя та Ранньомодерного часу. Основну увагу акцентовано на конструкції, формі та способах кріплення застібок до кришок. Здійснено спробу визначити основні типи застібок, характерних для українських середньовічних оправ, та хронологічні межі їх уживання.

Висновки. Представлене дослідження дозволило визначити основні конструктивні типи застібок, притаманних українським оправам періоду Середньовіччя та Ранньомодерної доби. Межі їх уживання чітко пов'язуються з конструктивним типом оправи, що поширювався українськими землями в різні історичні періоди. Поруч із цим вдалося виокремити типи застібок, характерні для українських оправ київського та галицького регіонів.

Від середини XVI ст., з появою друкарства на теренах України, значно зросли обсяги книг, що потребували оправлення. Це, у свою чергу, сприяло запровадженню нового, більш економічного, типу оправ – готичного, разом з ним на етнічних українських землях поширюються застібки на пробій, що стають домінуючими, але остаточно не витісняють шпенькові. Найдовше традиція використання оправ і застібок візантійського типу та їхніх модифікацій затрималася в Галичині – до кінця XVII ст. Це пов'язано як з домінуючими позиціями Православної Церкви у цьому регіоні, так і з відсутністю друкарень на території Перемишльської єпархії і відносно невеликою їх кількістю у Львівській.

Пошук оптимальних способів кріплення та удосконалення складових частин застібок сприяв появі нових підтипів у межах існуючих типів. Їх виявлення потребує подальшого вивчення. Поглиблення наукових студій дозволить визначити ознаки, що є типовими та характерними для застібок інших регіонів України, і в подальшому надасть змогу уточнити хронологічні та регіональні межі появи й поширення певних типів і різновидів застібок. Наше дослідження актуалізувало низку додаткових питань, пов'язаних з виробництвом та поширенням певних типів і підтипів застібок, і визначило нові напрями їх подальшого вивчення, до яких можуть бути долучені фахівці з інших галузей історичної науки.

Список використаних джерел

1. Durrfeld E. B. Terra Incognita: Toward a Historiography of Book Fastenings and Furniture // *Book History*. 2000. № 3. P. 305–313. <https://doi.org/10.1353/bh.2000.0006>
2. BPG Fastenings and Furniture. 2022 // *Book and Paper Group Wiki* [Electronic resource] / American Institute for Conservation. URL: https://www.conservation-wiki.com/wiki/BPG_Fastenings_and_Furniture. (accessed 04.04.2020).
3. Adler G. *Handbuch Buchverschluss und Buchbeschlag: Terminologie und Geschichte im deutschsprachigen Raum, in den Niederlanden und Italien vom frühen Mittelalter bis in die Gegenwart*. Wiesbaden : Reichert, 2010. XI, 241 s. : ill.
4. Mowery J. F. Clasps, Schliessen, Clausuren: A Guide to the Manufacture and the Literature of Clasps // *Guild of Book Workers Journal*. Vol. 29, No 2. Fall 1991 (published 1993). P. 1–58. **Російський переклад статті під назвою «Книжные застежки, накладки и жуковины» у 2018–2019 pp. був опублікований М. Кушніром на сайті «Ручной переплет, ремонт и реставрация книг».** URL: <https://propereplet.ru/knizhnye-zastezhki-nakladki-i-zhukoviny/> (початок статті); <https://propereplet.ru/knizhnye-zastezhki-prodolzhenie/> (закінчення).
5. Szirmai J. A. *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Aldershot ; Hants ; Brookfield : Ashgate, 1999. XVI, 352 p.
6. Howsam C. L. **Book fastenings and furnishings. An archaeology of late medieval books**. PhD thesis, University of Sheffield. Faculty of Arts and Humanities Department of Archaeology 2016. URL: <https://etheses.whiterose.ac.uk/13105/1/C%20Howsam%20eThesis.pdf/> (accessed 04.04.2020).
7. **Wijk van B. Book fittings: the archaeological reconstruction of (post-) medieval books** : Thesis for Master of Arts December / Institute of Archaeology University of Groningen. The Netherlands. 2019. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.15065.47206/1>
8. Мокрецова И. П., Наумова М. М., Киреева В. Н., Добрынина Э. Н., Фонкич Б. Л. *Материалы и техника византийской рукописной книги (по реставрационной документации Государственного научно-исследовательского института реставрации)*. Москва : Индикт, 2003. 320 с. : ил. (на рус. и англ. яз.).
9. *Средневековый книжный переплет: история, материалы и техника, принципы реставрации* : уч. пособие / авт.-сост. И. П. Мокрецова. Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2005. 141 с. : ил.

10. Зінченко С. В., Дзендзелюк Л. С., Макаровський А. Б., Стемпіцька Ю. С. Вивчення та реконструкція каролінгської оправи VIII–XII століть // Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток : матер. V Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 23–27 травня 2005 р. Київ, 2005. С. 108–110.
11. Зінченко С. В. Оправи візантійської конструкції, що виготовлялись в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV–XVII століть // **Рукописна і стародрукована книга : матер. Міжнар. наук. конф. (Федоровський семінар), Львів, 23–25 квітня 2004 р. Львів, 2004. С. 113–141.**
12. Кудрявцев С. А. О технологии изготовления застежек для переплетов кириллических книг в XVII – начале XX в. // Manuscripta Medievalia : От истории бытования к современной реставрации. К 90-летию Г. З. Быковой (1928–2017) : матер. конф. с междунар. участием, Москва, 9–10 июля 2018 г. Москва, 2018. С. 22–25.
13. Гальченко О. М. **Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків України: історія, структура, опис.** Київ, 2005. 375 с.
14. Крушельницкая Е. В. Переплеты соловецких рукописных книг XVI века // Книжные центры Древней Руси. Книжное наследие Соловецкого монастыря. Санкт-Петербург : Наука, 2010. С. 170–223: ил. URL: <http://lib2.pushkinskijdom.ru/переплеты-соловецких-рукописных-кни-xvi-века> (дата звернення: 24.04.2019).
15. Фурсова Е. Ф. Символика застежек духовных книг старообрядцев-федосеевцев Западной Сибири // Гуманитарные науки в Сибири: электрон. журнал. 1999. № 3. С. 91–93. URL: http://www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/3_99/18_FURS.htm. (дата звернення: 24.04.2019).
16. Фурсова Е. Ф. **Металлические застежки богослужебных книг новосибирских старообрядцев** // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий : ежегодник. Новосибирск, 2021. Т. 27. С. 856–860. <https://doi.org/10.17746/2658-6193.2021.27.0856-0860>
17. Стемпіцька Ю. С. Особливості конструкції застібок оправ зі збірки ЛННБ імені Василя Стефаника та їх значення при кодикологічному описі рукописів // Вісник Закарпатського художнього інституту. Ужгород, 2015. Вип. 6. С. 101–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/newtracaar_2015_6_27. (дата звернення: 24.04.2019).

18. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного искусства на Руси, преимущественно в допетровское время, с XI по XVIII столетие включительно : тексты–материалы–снимки / собр. и прим. снабдил П. Симони. Санкт-Петербург, 1903. XIV, [2], 307, [7] е., 73 л. ил.; (Сер.: ПДПИ, 122).
19. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. Київ, 1926. С. 5–39. (Окремий відбиток з 1-го тому «Труди УНІК»).
20. Калугин В. В. «Указ како книги переплетати» как источник по специальной лексике книжного дела XVII–XVIII вв. // **История русского языка** и лингвистическое источниковедение : сб. ст. Москва : Наука, 1987. С. 109–116.
21. Калугин В. В. «Указ о художестве книжного переплета» по спискам из собрания Е. Е. Егорова и Ф. А. Каликина // **Записки Отдела рукописей ГБЛ. Москва, 1987. Вып. 46. С. 82–94.**
22. Калугин В. В. «Указ о художестве книжного переплета» как источник по технике и специальной лексике книжного дела в Древней Руси // **Литература Древней Руси : источниковедение : сб. науч. тр. Москва, 1988. С. 164–176.**
23. Калугин В. В. Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной переплетной техники // **Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. Москва, 1990. Вып. 3, ч. 2. С. 201–245.**
24. Книжкова застібка литовської доби з території церкви Спаса на Берестові // **Національний заповідник Києво-Печерська Лавра : сайт. URL: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/20-July-quarantine-archeology-book-clasp-Litovska-era-Brestvi-uk>** (дата звернення: 01.02.2022).
25. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва : Русский язык, 2000. Он-лайн версия. 2022. URL: <https://lexicography.online/explanatory/efremova/search?s=литник> (дата звернення: 20.02.2022).
26. **Словник української мови: в 11 томах. Т. 1: А-В. Київ : Наук. думка, 1970. XXVII, 799 с.**
27. Бобровський Т. Результати археологічних досліджень, здійснених довозла Софійського собору в 2021 році // **Національний заповідник «Софія Київська». Київ, 2022. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/rezultati-arheologichnih-doslidzhen-zdijsnenih-dovkola-sofijskogo-soboru-v-2021-rotsi/>** (дата звернення: 10.02.2022).

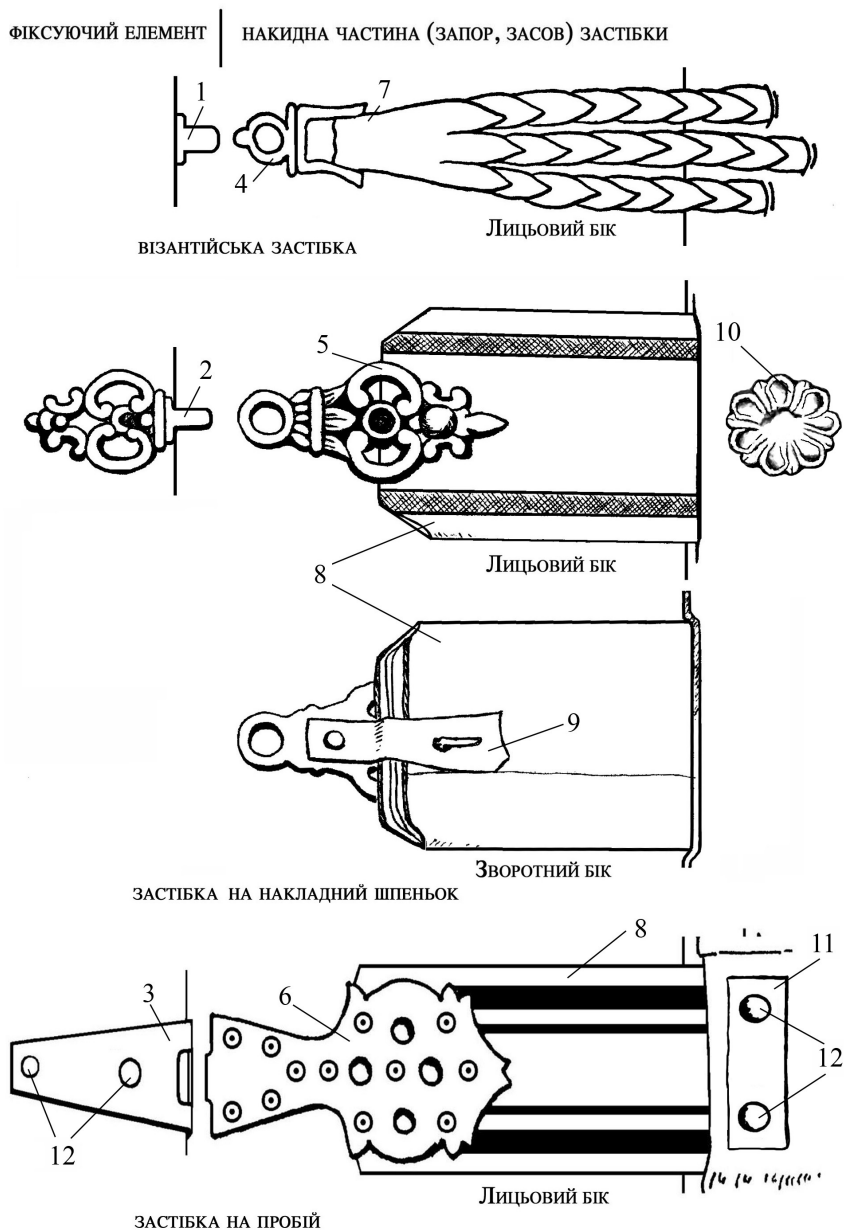

Рис. 1. Складові елементи застібок різних типів.

Фіксуєчі (нерухомі) елементи застібки: 1 – шпеньок, вбитий у торець кришки;

2 – пластинчастий шпеньок або шпеньок на пластині; 3 – пробій.

Накидна (рухома) частина застібки: 4 – кільце-стремено, 5 – наконечник з кільцем (очком),

6 – наконечник з гачком, 7 – тричастинний ремінь; 8 – плаский ремінь.

Елементи кріплення складових елементів застібки:

9 – кріпильна пластина, 10 – декоративний (фігурний) цвях; 11 – прикріпа; 12 – цвяхи

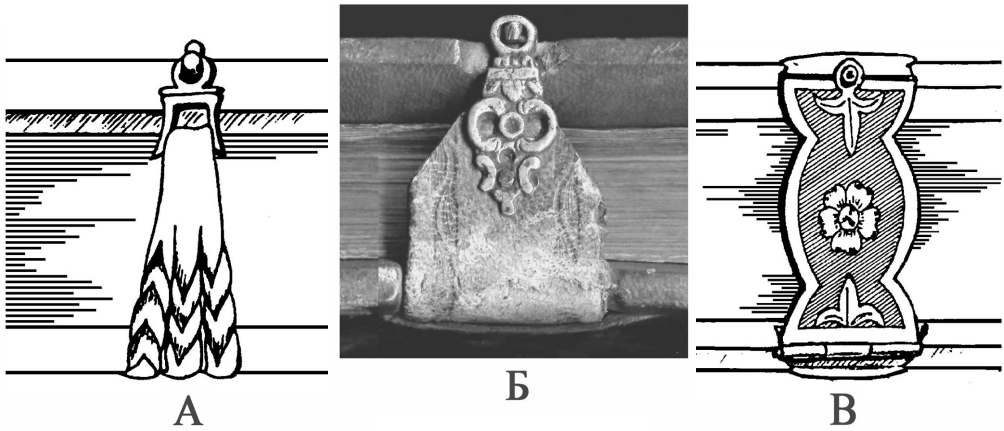
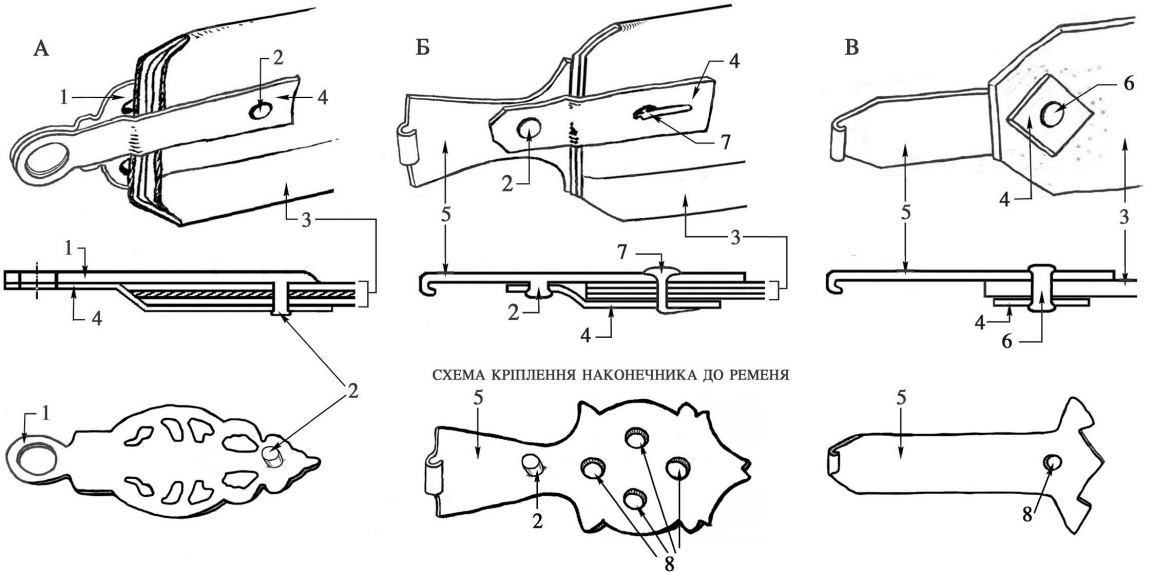

Рис. 2. Типи шпенькових застібок: а – класична візантійська застібка на тричастинному ремені; б – застібка на накладний шпеньок; в – застібка на вертлюзі

ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД МЕТАЛЕВОГО НАКОНЕЧНИКА РЕМЕНЯ ЗАСТІБКИ ЗІ ЗВОРОТНОГО БОКУ

ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ЗВОРОТНОГО БОКУ МЕТАЛЕВИХ НАКОНЕЧНИКІВ

Рис. 3. Способи фіксації металевих наконечників до плоских ременів накидної частини застібки: а – з'єднання паянням та клепанням литників;

б – з'єднання клепанням литників та цвяхами; в – з'єднання на клепки.

1 – петля на пластині, 2 – литник, 3 – плоский ремінь, 4 – фіксуєча пластина, 5 – гачок, 6 – заклепка, 7 – зігнутий цвях, 8 – наскрізні отвори для цвяхів, заклепок та елементи оздоблення

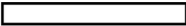
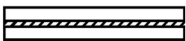
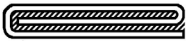
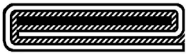

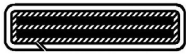
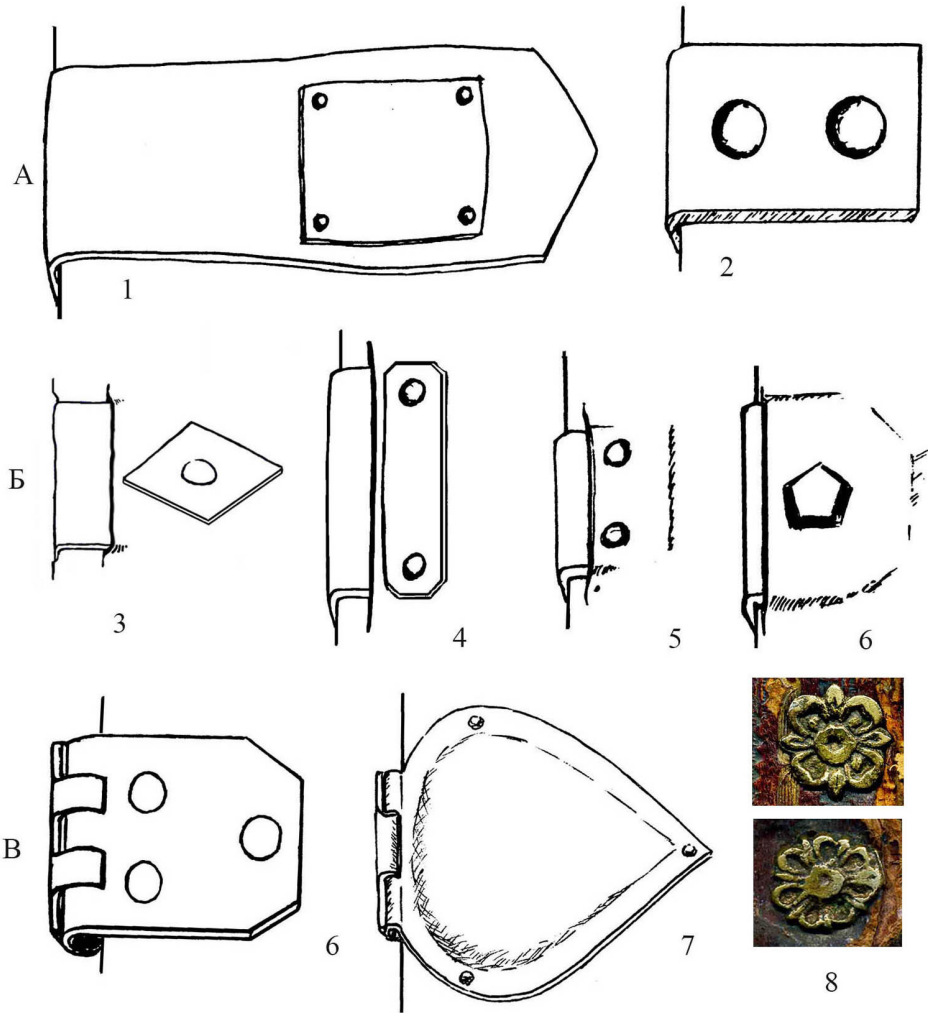
Схема ремня на розріз	Описання конструкції ремня
	<p><u>Тип 1.</u> Ремінь являє собою смужку (заготовку) обрізаної з країв товстої шкіри товщиною до 2 мм [ІР НБУВ, ф. І, № 4052; ф. VIII, № 72м].</p>
	<p><u>Тип 2.</u> Від попереднього типу ремінь відрізняється лише тим, що складається з двох смужок (окремих заготовок) товстої шкіри, склеєних між собою, товщина яких у сумі також не перевищує 2 мм [ІР НБУВ, ф. І, № 5386, 5404, 5552, 5508].</p>
	<p><u>Тип 3.</u> Шматок шкіри (заготовка), що застосовується для виготовлення майбутнього ремня, втричі більший за його ширину. Після нанесення клею на внутрішню поверхню шкіри спочатку загинають один край шкіри на ширину майбутнього ремня, а зверху на нього накладають інший край, тобто краї шкіри знаходять один на інший на ширину ремня [ІР НБУВ, ф. 309, № 563п; ф. 312 (Соф.), № 36/5п].</p>
	<p>Підтип 3.1. Від базового типу відрізняється тільки тим, що заготовка ремня добре шерфується і всередину додатково вкладається прокладка. Краї заготовки ремня накладаються зверху на прокладку таким чином, що вони співпадають по довжині та ширині з краями прокладки. Після склеювання місця з'єднання практично не видно.</p>
	<p><u>Тип 4.</u> Ремінь являє собою шкіряну заготовку (шматок добре відшерфованої шкіри), ширина якої на кілька міліметрів більша за подвійну ширину ремня. В середину заготовки для жорсткості вставлена прокладка з більш товстої шкіри або цупкого полотна, розмір якої відповідає довжині та ширині ремня. Краї заготовки наклеюються на прокладку методом накладання (зрізи знаходять один на інший на кілька міліметрів). Щоб при склеюванні в місці з'єднання не утворювалося потовщення, по вертикалі краї заготовки додатково шерфувалися навскіс. На звороті місце склеювання ремня має вигляд вертикальної лінії. На оправках КПЛ зі звороту (внутрішній бік) ремня місце склеювання шкіри маскувалося сліпим тисненням подвійних чи потрійних ліній (дорожник), що розміщувалося вздовж країв ремня так, щоб одна з них проходила безпосередньо вздовж лінії склеювання [ІР НБУВ, ф. І, № 5110, 5609].</p>
	<p>Підтип 4.1. На київських оправках XVIII ст. фіксуються поодинокі випадки, коли в якості прокладок для ремнів було застосовано два шари тонкого картону або дуже цупкого паперу [ІР НБУВ, ф. І, № 5565; ф. 306, № 48 п]. Подібний підтип конструкції ремня зустрічається також при склеюванні ремнів застібок, що зовні поволочуються замість шкіри оксамитом, і є характерним для більшості окладних оправ, за основу для яких правив оксамит (див. напр., Євангеліє Семена Палія [ІР НБУВ, ф. 312 (Соф.), № 35]).</p>

Рис. 4. Найуживаніші типи плоских ремнів на оправках кириличних рукописних книг та стародруків (конструкція та характеристика)

Рис. 5. Кріплення накладної частини застібки до нижньої кришки
 Види кріплення: а – накладний ремінь; б – врізний ремінь;
 в – накладна частина з прикріпою на вертлюзі (на шарнірі).
 Способи кріплення ремінців до кришок: цвяхами різної кількості та форми (2, 5, 6, 8)
 та прикріпами різної форми – 1 (квадратна), 3 (ромбічна),
 4 (прямокутна зі зрізаними кутами)

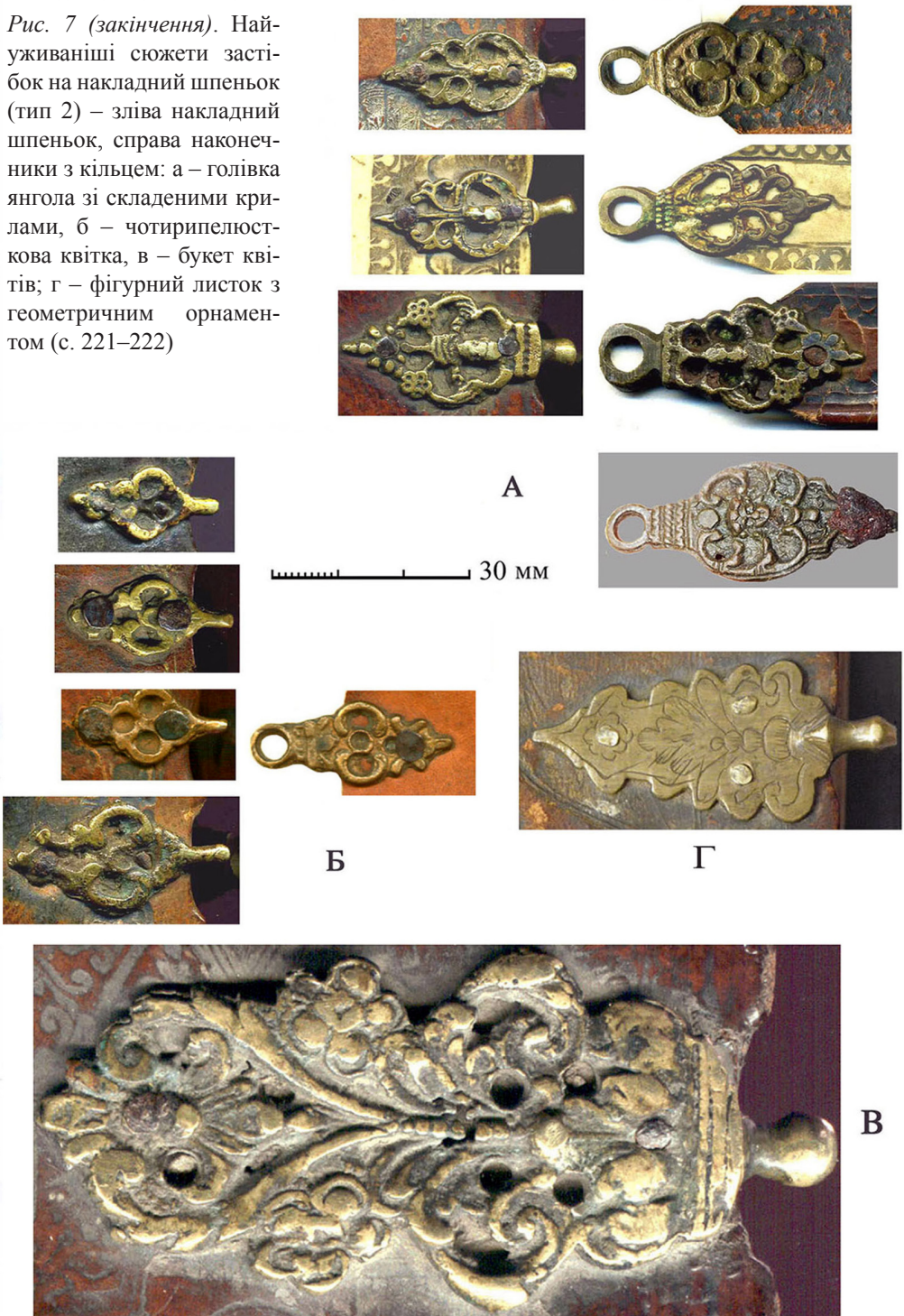
Рис. 6. Різні варіанти петлі-стремена, що астосовуються на візантійських застібках кириличних оправ

А

Рис. 7 (початок).

Рис. 7 (закінчення). Найуживаніші сюжети застібок на накладний шпеньок (тип 2) – зліва накладний шпеньок, справа наконечники з кільцем: а – голівка янгола зі складеними крилами, б – чотирипелюсткова квітка, в – букет квітів; г – фігурний листок з геометричним орнаментом (с. 221–222)

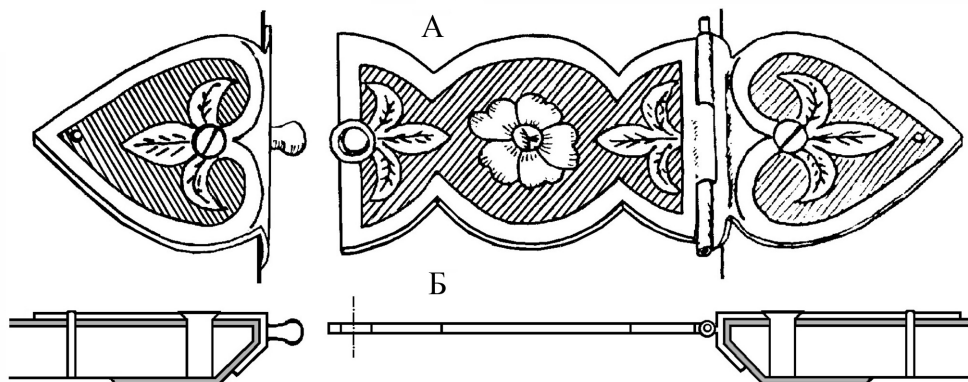

Рис. 8. Застібка на вертлюзі: а – загальний вигляд зверху; б – поперечний переріз кріплення до кришок

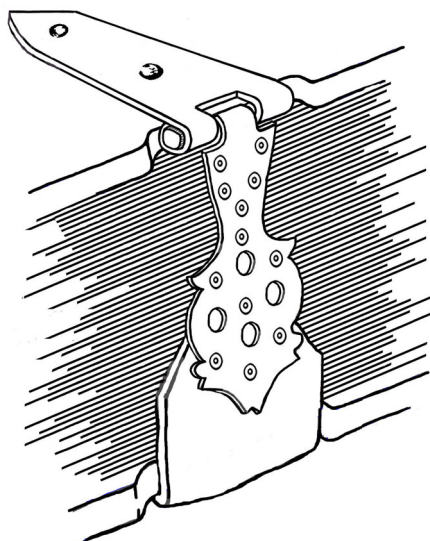

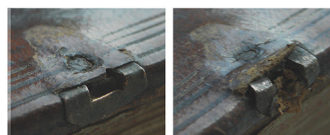
Рис. 9. Застібка на пробій. Загальний вигляд

А

Б

В

Г

Рис. 10. Типи пробойів за способом кріплення: а – накладні пробойі із зігнутим прорізом; б – накладний пробій зі шпилькою; в – візний пробій; г – типові пошкодження пробойів із зігнутим прорізом

Olena Halchenko,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Researcher,
Senior Researcher of Department of Codicology and Codicography
of Institute of Manuscript,
Vernadsky National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-1020-4675

e-mail: irnbuv@gmail.com; Galchenko@nbuv.gov.ua

Svitlana Zinchenko,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Researcher of Department of Manuscripts and Old Printed Books,
Andrey Sheptytsky National Museum in Lviv
(Lviv, Ukraine)*

ORCID 0000-0003-1014-0309

e-mail: zincenkosvitlana684@gmail.com

Typology of book fasteners on Ukrainian Cyrillic monuments of 14th – 18th centuries

The aim of the work. To study the types of fasteners on Ukrainian frames of the 14th – 18th centuries and determine the most typical for the specified period. **The research methodology** involves the use of statistical, comparative and empirical methods. Their complex use makes it possible to establish the time and place of distribution of various types of fasteners both for an individual monument and for the entire assembly. **Scientific novelty.** An analysis of existing publications devoted to the study of medieval book fasteners was carried out. An attempt was made to unify the terminology used in their description. For the first time, a detailed visual, technical-constructive and iconographic study of fasteners of 14th – 18th centuries was carried out, the most distributed types and chronological limits of their use were determined. **Conclusions.** The study made it possible to determine the main constructive types of book fasteners characteristic of Ukrainian Bookbinding of the Middle Ages and Early Modern period. The limits of their use are clearly related to the constructive types of bookbinding that were widespread in Ukrainian lands in different historical periods. In particular, it was possible to single out the types of clasps characteristic of Ukrainian bookbinding of the Kyiv and Galicia regions. From the middle of the 16th century the dissemination of book printing on the territory of Ukraine contributed to the introduction of the Gothic type of bookbinding. Along with it, there is a spread of fastenings on the catch plate, which become dominant,

but do not completely supplant fastenings on the pegs. The longest tradition of using Byzantine-type bookbinding and clasps lasted in Galicia until the end of the 17th century. This is due both to the dominant positions of the Orthodox Church in this region, and to the absence of printing houses on the territory of the Przemyśl Diocese and their relatively small number in the Lviv Diocese. The search for optimal means of improving fastenings contributed to the emergence of new subtypes within the existing ones. Their detection requires further expansion of research boundaries. This will make it possible to determine the typical features characteristic of fastenings in other regions of Ukraine and clarify the chronological and regional boundaries of their appearance and distribution. The study highlighted a number of additional issues related to the production and distribution of certain types and subtypes of fastenings, which opens new directions for their further study.

Key words: typology of book fasteners, eye-and-pin-clasp, hook-clasp, solid metal clasps, peg, catch plate, catch plate with pin, tri-plaited strap, anchor plate, strap-end.

*Стаття підготовлена 20 лютого 2022 року;
подана до друку 28 березня 2022 року.*